

ett barnhus i Köpenhamn. Struensee införde också en mycket långtgående tryckfrihet, vilken dock i takt med hans ökande impopularitet till stor del kom att användas mot honom själv.

Struensees radikala, antireligiösa reformer förskäffade honom snart många fiender. En annan möjliga bidragande orsak till hans impopularitet var att han aldrig lärde sig danska utan uttryckte sig på tyska och franska.

Han avsattes år 1772 genom en kupp och dömdes till döden. I väntan på avrättningen förde han samtalen med Münter och enligt de referat denne senare utgav avsvor sig Struensee också de ateistiska och materialistiska irrläror som han lärt av de franska upplysningsfilosoferna och återvände till den kristna tron. Münters *Bekehrungsgeschichte* eller omvändelsehistoria blev en verklig bestseller och översattes till en rad europeiska språk. Till läsarna hörde bland andra Goethe.

Jens Glebe-Møller tolkar i stor utsträckning Struensees livshistoria i ljuset av motsättningen mellan fransk och tysk upplysning. Både den tyska och den franska upplysningen var starkt förnuftstroende, men medan den franska blev en i hög grad antireligiös rörelse förblev den tyska starkt kristen – den försökte bara hitta förnuftiga argument för tron. Münter förkastade rent av explicit under dialogerna en tro som inte också byggde på förnuftig insikt. Struensee, däremot, hade fram till sin sista tid i fångelset nästan uteslutande påverkats av de irreligiösa franska upplysningsfilosoferna, bland andra Voltaire, Hëlvetius, d'Holbach och Fredrik den store, som ju tillhörde den franska kultursfären även om han råkade vara kung av Preussen.

Ett intressant kapitel behandlar Struensees förhållande till La Mettrie, författaren till *L'Homme machine*, den radikala materialismens kanske mest kända verk under 1700-talet. Struensee, som redan höll på att bli omvänd av Münters ganska skickliga advokatur till förmån för kristendomen i neologisk tappning, försvarade La Mettries uppfattning att människan är en maskin som endast består av materia. Detta, menade Münter, är en filosofisk hypotes, som visserligen inte med automatik är sann eller falsk, men som i det här fallet är epistemologiskt otillräcklig. Det är knappast så, ansåg Münter, att människan bara är en viljelös materia vars handlingar endast avgörs av sinnesintryckens verkningar. Visst kan man känna sig lockad att ta en pris snus om man ser en snusdosa, men intrycket determinerar inte människan och den fria viljan kvarstår, argumenterade han.

Det verkar som om Struensee och Münter under samtals gång blev goda vänner. Förmodligen befann

de sig båda på en ganska hög intellektuell nivå, vilket gav dem möjlighet att föra intressanta samtal, och naturligtvis måste Struensee ha hamnat i ett ganska starkt beroendeförhållande till Münter. Som ett vänskapsbevis skänkte Struensee Münter den ovan omtalade snusdosan med sitt eget porträtt.

En inte oväsentlig fråga är i vilken grad man kan lita på Münters uppgifter om Struensees omvändelse. I sin skildring strävade han efter att ge intryck av autenticitet. Han hävdade till och med att han hemma hos sig hade en av Struensee själv författad omvändelsehistoria. Men redan samtiden ifrågasatte berättelsens äkthet, och nutida forskning delar den uppfattningen. Det är alltså, enligt Glebe-Møller, främst som dokument över det religiösa idéklimatet i 1700-talets Köpenhamn man får läsa Münters *Bekehrungsgeschichte* och som sådan är den också i denna återgivning mycket intressant. Möjligen kunde man ha önskat ännu lite mer bakgrundsinformation om Struensees livshistoria och tänkande, men denna lilla volym lyckas verkligen åskådliggöra ett idéhistoriskt intressant tema som inte omnämns så ofta och den nyanserar därigenom synen på upplysningen.

David Hallbeck

Johnny Hagberg (red.), *Jesper Swedberg – en antologi*, Skara stiftshistoriska sälls kapt skriftserie 35 (Skara 2008). 414 s.

Omslaget till den senaste volymen i den livaktiga skriftserien från Skara stiftshistoriska sällskap visar en detalj i Johan Henrik Schildtes akvarell från Ulrika Eleonoras kröning 1719. Där återges Jesper Swedberg iförd en magnifik korkåpa längst fram bland biskoparna, riksråden och hovfolket, som deltog i ceremonin. Dräkten är storståtlig, men hans fysiologi och utstyrel i övrigt skiljer ut sig från den aristokratiska och alomodiska omgivningen. Han bär inte peruk, anletsdragen är grova med halvöppen mun, uppåtriktad nästipp och förundrad blick: en rustik uppenbarelse som tycks markera både distans och naiv förtjusning över att få vistas på maktens höjder.

Bilden finns återgiven i sin helhet och kommenterad i det antologikapitel, som handlar om hur den karolinske kyrkofursten porträtterats. Johan Frick betraktar inte akvarellen som »något artistiskt stordåd», men konstnären har nog inte bara lyckats återge Swedbergs

yttre framtoning ganska troget utan också trängt ett gott stycke inåt. Den som läst den omfattande *Lefvernes Beskrifning*, som Swedberg började arbeta på 1718 och avslutade drygt tio år senare, identifierar lätt flera karakteristika. Likt sin sentida ättling i Karlfeldts visa om en envis dalkarl tycks han utropa:

Fördärves jag platt, om jag viker en tum
ifrån mitt rum,
om jag står där med heder och ära!

Självkänslan är stark och osviklig, men den vet att hålla måttan:

Och själv vill jag gå – fast en stackare stor
jag är inför den som i höjden bor –
med nacken rak under hatten.

Dock kom syndamedvetandet och ödmjukheten aldrig att överflygla känslan av att vara kallad till ett stort livsverk i Kristi efterföljd. Det finns inte ett spår i Swedbergs memoarer av tvekan och tvivel. Hans långa levnad – född 1653 avled han 1735 – omfattade visserligen upplysningstidens inledningsskede, men han framstår som helt opåverkad av moderna sekulära idéströmningar. Bibeln, kyrkans bekännelseskriterier och de goda lutherska teologer, som han i sin ungdom rekommenderades läsa av en bibliografiskt välorienterad ängel, utgjorde den fasta grund, från vilken han aldrig rubbades. Lika lite ifrågasatte han plikten att lyda den världsliga överheten, som var utvald av Gud och icke bar sitt svärd förgäves.

En gestalt som Jesper Swedberg ställer onekligen avsevärda krav på historisk inlevelse hos en modern betraktare. Han trodde fullt och fast på att änglar och demoner hade intresserat sig varmt för honom redan från barndomen och ofta ingripit i hans levnadslopp. Hans berättelser om avundsmäns och vedersakares öden påminner ibland om Linnés kusliga hämndlystnad i *Nemesis divina*. Hans försäkningar om att aldrig ha eftersträvat kungagunst klingar något ihåliga, när han med så påtaglig förtjusning uppehåller sig länge och utförligt vid hur nådigt han fått umgås med de enväldiga kungarna.

Å andra sidan tvekade han inte att föra det fattiga folkets talan inför överheten, när han ansåg det vara sin prästerliga plikt, och han drog sig inte heller för att gå skarpt till rätta med kyrkliga missförhållanden. Följaktligen fick han åtskilliga fiender bland *fratres*, ståndsbrodererna. Det motstånd som hans förslag till enhetlig

psalmbok mötte återkommer han ofta till i självbiografen, och det är sannerligen lätt att förstå: det infama agerandet har betecknats som en av de största skandalerna i svensk litteraturhistoria. Hans kritik av vad han kallade »stortron» – att människor »genom *tro allena* på Christum skola saliga varda» – väckte misstankar om bristande renlärighet, likaså hans toleranta attityd gentemot pietismen. Genom sitt envetna försvar för det kungliga enväldet blev han politiskt isolerad under och efter riksdagen 1719. Han var otvivelaktigt en stor men också kontroversiell kyrkoledare.

Tack vare de omfattande memoarerna har eftervärlden kunnat lära känna honom bättre än de flesta av hans ämbetsbröder. Leveragesbeskrivningen var explicit avsedd för barnen och inte för trycket, men en kopia skulle förvaras i Uppsala, så den gamle biskopen hade tydligen knappast något emot en vidare spridning. En sådan blev dock möjlig först 1941, då bibliotekarien Gunnar Wetterberg i Lund gav ut självbiografen i en utmärkt utgåva. Den omfattar drygt 700 sidor, och uppgiften att publicera ett urval i moderniserad stavning för Natur och Kulturs serie *Levande litteratur*, som jag fullgjorde för snart ett halvsekel sedan, förutsatte naturligt nog hård beskärning. Jag valde då att i första hand stryka de talrika utläggningarna av moralisk och uppbygglig karaktär, stödda på ett överflöd av bibelhänvisningar, och lämna berättandet i stort sett intakt. För det får jag uppbara klander i Gunnar Allings bidrag till antologin, där han studerar Swedbergs *Lefvernes Beskrifning* med koncentration på striden om psalmbokförslaget 1694. Han menar, att det tyder på att jag underskattat Bibelns betydelse för Swedberg, men så är nog inte fallet. Däremot delar jag med beklagande hans bedömning, att den hårdhänta reduktionen av bibelcitatens inneburet en risk för att författarens »kärlek till och beroende av Bibelns språk och innehåll» inte framstår tillräckligt tydligt (s. 322).

Memoarerna återkommer som väntat i flera artiklar i antologin.

Den inleds med en biografisk översikt, skriven av Markus Hagberg, som givetvis bygger på Swedbergs egen berättelse men som också vittnar om förtrogenhet med relevant forskning. Tyvärr har Hagberg råkat placera Birger jarl på 1300-talet och misshandla Karl IX: s bevingade profetia »ille faciet» – korrekturläsningen kunde ha varit vida bättre – men särskilt Swedbergs mångåriga episkopat blir intressant belyst. Karl-Erik Tysk har kallat sitt bidrag »En tro, som är verksamt genom kärlek». Några anteckningar till Jesper Swedbergs teologi». Det inleds och avslutas med en diskussion om

det berättigade i att beteckna Swedberg som mystiker, delvis med utgångspunkt i litteraturen om den berömda sonen Emanuel Swedenborg.

Varken för den beslutskraftige biskopen eller den extremt rationalistiske sonen tycks det notoriskt svår-fångade begreppet »mystik» täcka mycket mer än en erfarenhetsgrundad tro på andars och änglars existens. Mer givande är då Tysks genomlysning av Swedbergs krav på att tron måste omsättas i gärningar och den positiva syn på både katolsk och pietistisk fromhet, som de resulterade i.

Av olika skäl kom de svenska församlingarna i Amerika att ingå i Skarabiskopens ämbetsansvar. Swedbergs starka engagemang för dessa bröder i församlingen behandlas både i Arne Strängs artikel om hans allmänna internationella kontakter och i Johan Fricks bidrag om missionsarbetet bland indianerna i den forna svenska kolonin i Delaware. Swedbergs egen tryckta *America illuminata* (1732) och en tidigare handskrift, *Suecia Nova seu America Illuminata*, har försett Sträng med ett fångslande stoff, som han analyserat med lärda ögon och lätt handlag.

Antologin avslutas med Lars Holms artikel om Swedbergs otryckta *Swensk Ordbok*, en sammanfattning i relativt lättillgänglig form av mer än trettio års forskning. Holm disputerade 1986 på en avhandling om ordbokens tillkomstshistoria, och han har därefter publicerat drygt tio artiklar om därtill anknytta problem. Svenska språkets rykt och ans var ett av biskopens huvudintressen, vilket bland annat ledde till en beryktad strid med Urban Hjärne om det förslag till förenklad stavning som Swedberg lagt fram i *Schibboleth*. Holm tillskriver Swedbergs ordbok »en hög grad av lexikografisk självständighet» (s. 371) och ger ett pikant prov på denna egenskap genom att visa, hur den var först med att tilldela »de folkliga könsorden ordboksstatus i Sverige» (s. 400). Hans artikel väger utan tvekan vetenskapligt tyngst i en som helhet kunskapsrik och läsvärd studiesamling.

Inge Jonsson

Clas Fredrik Hornstedt, *Brev från Batavia: en resa till Ostindien 1782–1786* (Helsingfors & Stockholm: Svenska Litteratursällskapet i Finland/Atlantis, 2008). 418 s.

Naturalhistorikern och läkaren Clas Fredrik Hornstedt begav sig ut på resa till Ostindien med ostindiska

kompaniets skepp Sophia Magdalena. Den 28 februari 1783 lyfte de ankar och lämnade Göteborg. »Med en skön strykande vind passerade vi Vinga båk», skriver han. Han såg sprutande valar, seglade förbi »Världens ände» – *Caput finis terra*, andades Afrikas landluft i maj. Några månader senare ankom han till Batavia (nuvarande Jakarta) på Java, den holländska kolonin där monsunvindar och handelsrutter möttes.

Hornstedts skildring av resan har givits ut i en alldeles utsökt utgåva under ledning av Christina Granroth. Som titeln, *Brev från Batavia*, antyder valde Hornstedt att skriva reseberättelsen i formen av brev till sin lärare, botanisten och läkaren Carl Peter Thunberg – som för övrigt själv hade besökt Java under sin utlandsresa på 1770-talet. Det är inte originalbrevet, de som fraktades över oceanerna, som här ges ut, inte heller är det den bevarade dagboken, utan den samling brev som finns i en bearbetad och renskriven version förvarad på Svenska litteratursällskapet i Finland. Han hade tänkt att det hela skulle bli en liten bok, men de 37 breven publicerades av olika anledningar aldrig under hans livstid. Varför han valde brevformen och vad denna genre gör med innehållet, skulle kunna diskuteras, i vart fall finns det i dem en närvaro och en direktitet i tilltalet som skapar en förbindelse mellan det nära och det långt, långt borta.

Till utgåvan har bifogats flera informativa inledande essäer. Nils Erik Villstrand tecknar Hornstedts biografi, vilken ger en god inblick i författaren bakom resebrevet. Christina Granroth ger ett sammandrag av resan samt föreställningar om Ostindien vid denna tid. Med sakkunskap sätts resan i förhållande till tidigare svenska Ostindiefarare, den holländska koloniala historien och den naturvetenskapliga utforskningen av Java och dess närbelägna öar. Sedan följer tre uppsatser som ger fördjupade kunskaper. Tillsammans med Kees Rookmaker bidrar Granroth med ytterligare en artikel, nu med fokus på zoologen Hornstedt, och går närmare in på vilka arter som observerades under resan. Bertil Nordenstam skriver om botanikern Hornstedt och lyckas identifiera vilka växter och tropiska frukter denne egentligen beskrev. Slutligen behandlar Wolfgang Michel läkaren Hornstedt och hans teckningar av japansk läkekonst och akupunktur. Boken är mycket vackert illustrerad i färg, med väl valda bilder som kompletterar Hornstedts text. De har bland annat hämtats från den holländske naturforskaren Jan Brandes' rese-dagbok. Utgåvan avslutas med Hornstedts *Descriptions animalium* innehållande teckningar av däggdjur, fåglar, kräldjur, fiskar och insekter som han sett under sin ost-